

الرسالة الفاروق والمليحة الفائفه

شرح احوال و آثار مؤلف آن

نام مؤلف - نام مؤلف این رساله نادره، عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن یوسف معروف به ابن العتائقی ملقب بکمال الدین است. وی از فقها و دانشمندان و اطباء نامبردار شیعه امامیه در قرن هشتم و از معاصران شهید اول (در گذشته در ۷۸۶ هـ) است (۱)

ابن العتائقی از مردم شهر حله (۲) و منسوب به «العتائق» دهی در مشرق آن شهر بوده است (۳)

صاحب روضات الجنات مینویسد که: ابن العتائقی از جماعتی از علمای عصر از جمله شیخ نجم الدین جعفر الزهدی یا ابن الزهدی روایت کرده، و علمائی چون سید بهاء الدین علی بن عبدالحمید نجفی صاحب کتاب الدر المنضید از او روایت کرده اند (۴)

چنانکه سید بهاء الدین علی بن عبدالحمید نجفی که استاد ابن فهید حلی است در کتاب «السلطان المفرج عن اهل الایمان» ویرا بسیار ستوده مینویسد:

«در صفر سال ۷۵۹ در شهر حله سیفیه» از زبان المولی الاجل الامجد، العالم الفاضل، القدوة الكامل، المحقق المدقق، مجمع الفضائل و مرجع الافاضل، افتخار العلماء فی العالمین، کمال العلة والدین، عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم العتائقی، شنیدم که گفت، مولای بزرگ و جمال دین و شیخ اجل و فقیه و قاری یگانه، نجم الدین جعفر بن زهدی، بیماری قلج داشت، من او و جدۀ پدریش را

درمان کردم»

سپس سید بهاء الدین مذکور مینویسد که وی یعنی ابن العتائقی به خط کریم خود که صورت آن در پیش من است چنین نوشته: «قال العبد الفقیر الی رحمة الله تعالی عبدالرحمن بن ابراهیم العتائقی» (۵)

از این حکایت برمیآید که ابن العتائقی از دانش پزشکی نیز آگاهی داشته و در آثار او چنانکه خواهیم دید کتابهایی هم در صناعت طب دیده شده است.

زندگانی او

از زندگانی او اطلاع فراوانی در دست نیست، همانقدر نوشته اند که عمری دراز یافته است. خیرالدین زرکلی مینویسد که: ابن العتائقی در حدود ۶۹۹ هـ در شهر حله در عراق زاییده شد، و در همان شهر دانش آموخت و به فلسفه و تاریخ گرایید و از سال ۷۴۶ هـ قریب بیست سال از آن شهر غائب گشت و در ایران و دیگر بلاد سیاحت کرد و بیشترین مدت را در اصفهان ماند، سپس بعراق بازگشت در نجف اشرف رحل اقامت افکند و در ۷۹۰ هـ درگذشت. (۶)

آثار او - ابن العتائقی را مؤلفات بسیار است از آن جمله کتابهای ذیل است که در کتب رجال از وی یاد شده است.

۱ - شرح نهج البلاغه علی علیه السلام - صاحب ریاض (۷) گوید این شرح کتاب کبیری است در چهار جلد (۸) که

از چهار شرح ذیل اختیار شده است:

اول - شرح کبیر ابن میثم بحرانی.

دوم - شرح قطب الدین محمد بن الحسن بن الحسن الکیدری (بضم کاف و سکون یاء و ضم دال).

سوم - شرح قاضی عبدالجبار شیعی امامی.

چهارم - شرح شیخ عبد - العزیز بن ابن ابی الحدید المعتزلی (۹) ابن العتائقی در این شرح نیز از سید فضل الله راوندی حل بعضی از عبارات و خطبهها را نقل میکند.

صاحب روضات الجنات می - نویسد شاید در بعضی از موارد خاص از سید فضل الله نقل کرده باشد و نیز میگوید وی در تحریر این کتاب میل به تصوف و حکمت دارد.

باز صاحب روضات مینویسد که من در اصفهان نسخه ای از مجلد سوم شرح نهج البلاغه ابن العتائقی را دیدم، و آن همان نسخه ای بود که بعضی از شاگردانش پیش او خوانده بودند و خط شریف وی نیز بر آن کتاب بود و لکن خط بدی داشت و تاریخ خط او رمضان سال ۷۸۶ هـ و از تصنیف آن جلد در شعبان ۷۸۰ هـ فراغت یافته بود (۱۰)

۲ - کتاب اختیار حقایق -

الخلل فی دقائق الحیل - چنانکه از نام آن پیداست اصل این کتاب از دیگری است و ابن العتائقی مباحثی را از آن اختیار کرده است. الکفعمی در کتاب مجموع الغرائب با ذکر اسم آنرا بوی

نسبت داده، و در کتاب المصباح و حواشی آن، بدون ذکر نام کتاب از ابن العتائقی مطالبی نقل کرده است (۱۱).

۳ - اختصار کتاب الاوائل ابی هلال العسکری - که مختصر جزء دوم کتاب الاوائل ابی هلال است. صاحب روضات مینویسد: نسخه ای از این کتاب در نزد ما موجود است و آن رساله مختصری است در ذکر اول وقوع اکثر از امور.

۴ - کتاب الاعمار - که الکفعمی (۱۲) در حواشی البیاد الامین از آن نقل کرده است (۱۳).

۵ - کتاب الاضداد فی اللغة (۱۴)

۶ - کتاب مختصر تفسیر علی بن ابراهیم بن هاشم القمی وی در سبب اقدام به اختصار این تفسیر مینویسد: «چون آن کتاب را سطر و مفصل یافتم آن را یا حذف اسنادهای مکرر و بعضی از آیات و الفاظ قرآنی که مشهور است، و نیز اسقاط برخی از زواید مختصر کرده و گاهی مطالبی که شایسته مقال بود بر آن افزودم. باز در پایان کتاب گوید: این انجام آن چه راست که ما گرد آوردیم و از اجزاء هفتگانه کتاب علی بن ابراهیم بن هاشم تنقیح کردیم و چیزهایی را که بنظر ما مناسب رسید افزودیم. و آنچه را که ظاهر آن در عدم عصمت انبیاء و اولیاء بود رد کردیم، زیرا آن را بر خلاف طریقه اهل بیت و ائمه طاهرین یافتیم. چه مذهب ایشان تنزیه و پاک ساختن پیغمبران و امامان است. همه زشتیهاست.»

ابن العتاقی این کتاب را در اول ذی الحجه سال ۷۶۷ هـ برشته تحریر آورده است.

صاحب روضات گوید، بدان که ما را در جاهای بسیاری از این کتاب نظر است زیرا مباحثی در آن رفته که امروز موافق اجماع علمای شیعه نیست (۱۵)

۷- الايضاح والتبيين في شرح منهاج اليقين علامه حلی فی- اصول الدين (۱۶)

۸- كتاب الاماقي شرح كتاب الايلاقي - اصل این کتاب از فیلسوف مشهور زین الدین ابو حفص عمر بن سهلان است و ابن العتاقی آن را شرح کرده و نسخه ای از آن بخط شارح در خزانه کتب حضرت امیر در نجف موجود است. ابن العتاقی در روز یکشنبه بیست و هشتم محرم سال ۷۵۵ هـ در نجف از نوشتن آن فراغت یافته است.

علامه مرحوم سید محسن الامین در اعیان الشیعه مینویسد که آن نسخه را دیده و این عبارت را از آخر آن که به خط محمد بن جعفر النباطی است نقل کرده است.

«رأينا فضل مولانا وسيدنا و شيخنا الامام الاعلم الاكمل الا فضل الاحسن الاجل، مفخر العلماء ملاذالفضلاء مقتدى طوائف الامم، مقتدى علماء العرب والعجم، مبين المعضلات وموضح المشكلات، وارث السلف الذى لثافيه عن غيره من العلماء، نعم الخلف ظهير الملة والدين، جعل الله هذا الوجود بدوام ايامه ولا زالت الفقراء فى فضله وانعامه، فاق فضل العلماء بما ارانا من ملح عباراته بما اودعه فى مطولاته ومختصراته من جميع مصنفاته، ولقد رأينا قطرة من بحره عم نفعها وشملت بركتها وظهر بها مشكلات هذا الكتاب ووضع بهاما اشكل منه مع الطلاب فى هذه الاوقات اليسيرة التى ايد فيها من رب الارباب وهو عبرة لذوى الالباب نفعا لله به وادام ظله على سائر

معارف اسلامي

المسلمين وجبر الله به فقراء المؤمنين ولا زال ركناً للعلماء والمتعلمين بمحمد وآله كتبه عبده الاصغر و محبه الاكبر محمد بن جعفر النباطى» چنانکه از این تعریف و توقيع برمی آید، محمد بن جعفر النباطی از شاگردان مبرز ابن العتاقی بوده و ظاهراً در نجف اشرف در محضر استاد تلمذ می کرده است. و نیز در آخر آن نسخه این عبارات بخط شاگرد دیگر او بنام «حسین بن محمد» آمده است: «اعرف ان المولى العالم الفاضل الكامل مفخر الفضلاء فى الزمان مسيح الدوران ظهير الملة والدين عبدالرحمن بن العتاقى ادام الله فضله ابتداء فى شرح هذا الكتاب يوم (۱۱) من ذى الحجة سنة ۷۵۴ و فرغ منه يوم الاحد الثامن والعشرين من المحرم الحرام سنة ۷۵۵ و محبه ومعتقده حسين بن محمد» از این شهادت برمی آید که ابن العتاقی در یازدهم ذی الحجه سال ۷۵۴ به نگارش کتاب الاماقي در شرح کتاب الايلاقي آغاز کرده و در یکشنبه ۲۸ محرم سال ۷۵۵ از تحریر آن فراغت یافته است. شهادت دیگری نیز بر این نسخه گرانها آمده که از نظر تاریخی شاید بی اهمیت نباشد، و آن ذکر خبر آتش گرفتن آستان حضرت علی بن ابی طالب در نجف است که بسال ۷۶۰ هـ روی داده است و برای ذکر آن واقعه این عبارات بر آن نسخه نگاشته شده است:

«وفى هذه السنة احترقت الحضرة الغرورية صلوات الله على مشرفها و عادت العمارة لاحسن منها فى سنة ۱۶۰ هـ سنة ۷۶۰» (۱۷)

۹- شرح ديوان المتنبي- که نسخه ای از آن در خزانه کتب حضرت علی در دو جزء بخط شارح موجود است - (۱۸)

۱۰- شرح صفوة المعارف فى شرح منظومة سعد بن علي الحضيري در علم کلام که نسخه ای از آن بخط شارح در خزانه کتب حضرت علی در نجف موجود است و ابن العتاقی در سال ۷۸۶ از تحریر آن فراغت یافته است (۱۹)

۱۱- الحدود النحويه و المآخذ على الحاجبيه- که ظاهراً شرح بر کافیه ابن حاجب نحوی در گذشته در ۶۴۶ هجری است و نسخه ای از آن بخط شارح در خزانه کتب حضرت امیر موجود است (۲۰)

۱۲- البسط والبيان فى شرح تجريد الميزان - که نسخه ای از آن بخط شارح در خزانه کتب حضرت امیر موجود است (۲۱)

۱۳- تجريد النية من- الفخرية - در عبادات که شرح رساله الفخریه عالم معاصر او فخر المحققین محمد بن الحسن بن یوسف بن المطهر الحلی در گذشته در ۷۷۱ هـ (۲۲) در باب عبادات که ابن العتاقی «نیت» عبادات را کلاً از روی آن استخراج کرده و از آن رساله ای فراهم آورده است (۲۳)

۱۴- كتاب الشهدة فى شرح الزبدة - در علم هیئت و اقلک که اصل آن را خواجه نصیر الدین طوسی ظاهراً بفارسی نگاشته و ابن العتاقی آن را بعربی آورده و شرح کرده و در ۷۸۸ هـ بانجام رسانیده است. (۲۴)

۱۵- كتاب التصريح فى شرح التلويح - در علم طب که از آن نسخه ای بخط شارح در خزانه کتب حضرت امیر موجود است و در شب آخر ماه شعبان سال ۷۷۴ هـ در نجف اشرف از تحریر آن فراغت یافته است (۲۵)

۱۶- شرح رسالة فى الدلالة - تالیف ابوالحسن علی بن محمد البندھی معروف بابن البدیع، که نسخه ای از آن بخط شارح در خزانه کتب حضرت امیر موجود است، و بر پشت آن این عبارت آمده است: «شرح رسالة فى الدلالة للمولى الامام العالم افضل المتأخرين، فخر الملة والدين ابى الحسن على بن محمد البندھسى المعروف بابن البديع» (۲۶)

۱۷- الارشاد فى معرفة الابعاد - شرح کتاب خواجه نصیر الدین طوسی که نسخه ای از آن در خزانه حضرت امیر بخط شارح موجود است و او در عصر چهارشنبه بیستم محرم سال ۷۸۸ در نجف اشرف از تحریر آن فراغت یافته است (۲۷)

۱۸- المنتخب - در معانی و بیان و بدیع، که نسخه ای از آن در خزانه کتب حضرت امیر موجود است (۲۸)

۱۹- الدر المنتخب من لباب الادب در علم بلاغت که ظاهراً همان کتاب المنتخب نام برده در بالا باشد و صاحب اعیان الشیعه آن را مکرر آورده است (۲۹)

۲۰- شرح الفصول الايلاقيه فى کلیات الطب (۳۰)- که متن آن مأخوذ از کتاب اول فصول الايلاقيه مختصر قانن شیخ رئیس تالیف ابوعبدالله سید شرف الدین محمد بن یوسف الايلاقي از اطباءى قرن پنجم و از شاگردان ابوعلى سینا است. و آن ظاهراً غیر از کتاب الاماقي فی شرح کتاب الايلاقي است که در شماره «۸» شرح آن گذشت.

۲۱- رسالة الفارقة والملحة الفايقه که در تعداد فرق مسلمین است و نسخه ای از آن بخط مؤلف در خزانه کتب حضرت امیر موجود است. ما درباره این کتاب چون موضوع بحث ماست شرح مفصل- تری در پایان این مقال خواهیم داد.

این بود مجموع کتب و رسالاتی که در فهرس و کتب رجال به عبدالرحمن بن محمد معروف به ابن العتاقی نسبت داده اند.

چنانکه از تاریخ تحریر کتابهایش معلوم میشود، او بیشتر کتب مهم خود را در بین سالهای ۷۵۴ و ۷۸۸ هجری نوشته است. از این آثار معلوم میشود که تألیفات ابن العتاقی بیشتر شرح بر کتابهای علمای پیش از خود و یا مختصر کتابهای آنان بوده که غالب آنها هنوز در خزانه کتب حضرت امیر در نجف اشرف موجود است و تذکره نویسانی چون مرحومین سید محسن امین صاحب

اعیان الشیعه و حاج شیخ عباس قمی صاحب الکنی و الالقب ، و هدیه الاحباب ، و آقا شیخ آقا بزرگ طهرانی ، آن کتابها را بخط خود وی در خزانه کتب آن حضرت دیده اند (۳۱).

در کتاب خزائن الکتب القدیمة فی العراق آمده است که قریب سی نسخه خطی از تصانیف ابن العتاقی در «خزانه المشهد الغروی» یعنی خزانه کتب حضرت امیر موجود است (۳۲).

الرسالة الفارقة و الملحّة

الفائقة - که موضوع بحث ماست رساله ای است در فرق اسلام بر اساس حدیث نفرقه امت محمد به عقناده و سه فرقه و بیان فرقه ناجیه که مذهب امامی اثنی عشری باشد.

مؤلف پس از بیان یکایک اختلافاتی که از هنگام نزع رسول خدا در بین مسلمانان پیاپی شد ، بر اساس حدیث نفرقه به شرح هر یک از فرق مفترقه پرداخته برد فرقه های مخالف یکی پس از دیگری میبرد از دو حقیقت مذهب امامیه را اثبات مینماید.

الشیخ آقا بزرگ طهرانی در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه در باره این رساله چنین

مینویسد:

« رساله ای است در فرق و ملل از شیخ کمال الدین عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم عتاقی حلی و در مجموعه ای که همه آنها بخط اوست بشماره (۷۷۸) در خزانه الغروی (کتابخانه حضرت امیر) موجود است و چنین آغاز میشود : « الحمد لله المنقذ من الضلالت المخلص من الجهالات الی قوله : فهذه رسالة تتضمن ان مخالف الحق من اهل القبلة هو کافر ام لا ؟ و تعداد فرق المسلمین ، آخرین رساله ناقص است و ظاهراً از قلمش بشر از این خارج نشده است » (۳۳) از این رساله نادره نسختی در نزد نگارنده این سطور موجود است که بعینه مضمون آن همان است که علامه الزمان الشیخ آقا بزرگ طهرانی در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه از آن توصیف کرده است . در ظهر این رساله چنین آمده است :

« الرسالة الفارقة و الملحّة الفائقة جمع عبدالرحمن بن محمد العتاقی و تألیفه عفی الله عنه و ایدیه بالطفاه بمحمد و آله الطاهیرین » نیک پیداست که این عبارات از مؤلف است و آن را در تسمیه

و تعریف رساله مزبور که نسخه اصل آن بخط مؤلف در خزانه الغروی موجود است نوشته است . در نسخه نگارنده که از روی نسخه مؤلف استنساخ شده و نسخه بردارنده آن شیخ محمد علی غروی اردوبادی است و آن را از روی نسخه اصل در اواخر ماه ذی - الحجة الحرام سال ۱۳۵۳ هجری استنساخ کرده و در روم و سوم ماه محرم الحرام سال ۱۳۵۴ هجری از روی نسخه اصل با سید ابوالقاسم اصفهانی نزیل نجف اشرف مقابله کرده پس از عبارات فوق و عنوان کتاب چنین آمده است :

هذه الرسالة الشریفة نسخت من خط المؤلف قدس سره الموجود فی المكتبة العلویة المقدسة فی - النجف الاشرف فی اخریات شهر ذی الحجة الحرام سنة ۱۳۵۳ و باشرت تصحیحها علی نسخة الاصل فی الثاني والثالث من محرم الحرام سنة ۱۳۵۴ قرأتها مع العالم الفاضل السید ابی القاسم الاصفهانی نزیل النجف الاشرف و قطنینها سلمه الله تعالی و انا الاقل محمد علی الغروی اردوبادی .

در حاشیه طرف چپ همین صفحه به خط دیگر چنین آمده است : « رساله نقیسه فی الفرق الا

سلامیه تألیف العالم الجلیل عبد - الرحمن بن محمد الشهیر بابن - العتاقی شارح نهج البلاغه استنسخت عن نسخة الاصل الموجوده بین کتب المؤلف المرحوم غالبها فی خزانه الکتب العلویه علی ساکنها آلاف تحیه ...

حرره الاحقر فضل الله الزنجانی عفی عنه که ظاهراً باید خط دانشمند معاصر مرحوم میرزا فضل الله المشتهر بشیخ الاسلام زنجانی متوفی در فروردین ماه سال ۱۳۳۳ شمسی باشد .

بخط دیگر در ذیل همین صفحه و حاشیه طرف راست بخط دیگر چنین آمده است .

« كانت هذه الرسالة فی مجموعة فیها رسالة بقاء النفس لنصیر الدین الطوسی الفیلسوف و كان تاریخ کتابتها سنة ثمان و سبعین و ثمانمائة - (۳۴) و كان خط واحد فی رسالة مجموعة كانت بینهار سالة فی الدلالة للبندھی و النسخة الا - صلیة الا ان موجودة فی خزانه کتب - الحضرة العلویة فی النجف الاشرف و بذلك يظهر ان المؤلف كان من علماء ذالك العصر ..

دکتر محمد جواد مشکور

بسیاری از جاها سفید گذارده و میخواست کامل سازد . این مجله است در نزد حاج میرزا سید کاظم اصفهانی در گذشته در ۱۳۱۱ بوده و او آنها را از اصفهان بنجف برده و در میان راه پنج جلد آن از میان رفته و پنج جلد مانده و حاجی میرزا حسین نوری از این پنج جلد نسخه برداشته . دیگر نسخ موجود از روی نسخه مرحوم نوری است . خوشبختانه پنج جلدی که به نجف رفته بود و اصل نسخه حاجی نوری است بعدها بدست مرحوم عباس اقبال آشتیانی افتاد و اکنون بشماره (۵۳ ب) در جزء نسخ خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران است (رک ، حاج شیخ عباس قمی ، هدیه الاحباب ص ۱۷۳ ، والکنی والالقب ج ۲ ص ۴۱ ، فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات ص ۳۰۰-۳۰۲)

بقیه در صفحه ۵۱

معارف اسلامی

شاگردان علامه مجلسی و از فضیلاتی مجلس اوست .

اثر جاودانی و بزرگ او ریاض العلماء است در تذکره احوال علمای عامه و خاصه در ده جلد که مرجع بسیار مهمی در رجال اسلام است . مرحوم حاج شیخ عباس قمی در الکنی و الالقب مینویسد که من به پنج جلد از آن کتاب برخوردم که بخط مؤلف و بصورت مسودات و در غایت تشویش بود و احتیاج به تنقیح داشت . فاضل معاصر و دوست دانشمند من آقای محمد تقی دانش پژوه در فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات تهران در ذیل ریاض العلماء و حیاض الفضلاء نوشته : این کتاب از بهترین یادگارهای روزگار صفوی است در ده جلد بزرگ در دو بخش یکی برای شیعی و دیگری برای سنی . نسخه اصل پاکنویس نشده و افتدی آنرا در

الطریحی :

عمر رضا کحاله در معجم المؤلفین ج ۵ ص ۱۶۷ وفات او را ۷۸۱ هـ نوشته که درست نیست ، زیرا ابن العتاقی « کتاب الشهده » را در ۷۸۸ هجری تألیف کرده و معلوم میشود که تا این تاریخ زنده بوده است . اسماعیل پاشا در ایضاح المکنون ج ۱ ص ۴۹ در ذیل « اختیار حقائق الخلل » وفات او را در ۷۸۶ نوشته است .

(۷) منظور کتاب عظیم ریاض العلماء و حیاض الفضلات تألیف میرزا عبداللّه بن میرزا بیک تبریزی اصفهانی (زائیده شده و در گذشته در حدود ۱۰۶۶-۱۱۳۰) مشهور بافتندی است . جهت شهرت وی بافتندی آن است که در سفر حج از شریف مکه کدورتی پیدا کرده به استامبول سفر کرد و به سلطان عثمانی تقرب جست تا شریف مکه را عزل کرد و از آن زمان مشهور بافتندی شد . وی از

(۱) السید محسن الامین ، اعیان الشیعه ، الجزء ۳۷ ص ۱۷۱ شیخ محمد علی مدرس تبریزی ، ریحانة الادب ج ۶ ص ۸۱

(۲) الحلّه بکسرحاء و تشدید و فتح لام ، شهری است در مغرب فرات معروف به حله بنی مزید و آن شهری بزرگ است بین کوفه و بغداد که سابقاً الجامعین نام داشت یاقوت حموی ، معجم البلدان طبع اروپا ج ۲ ص ۳۲۲

(۳) قاموس فیروز آبادی ، ماده « عتق »

(۴) میرزا محمد باقر الخوانساری . روضات الجنات ، چاپ دوم ج ۳ ص ۳۴۹

(۵) ایضاً روضات الجنات ج ۳ ص ۳۵۰

(۶) الاعلام خیر الدین زرکلی ج ۴ ص ۱۰۶ ، ایضاً نگاه کنید به : مجلة العرفان سال ۱۱ ، ۳۷۹ - ۳۸۴ مقاله عبدالمولی